

EL DUCAT D'OSUNA

JOSEP SENDRA I MOLIÓ
Filòleg i historiador

Els Téllez-Girón, ducs d'Osuna i Grans d'Espanya, considerats durant molt de temps la família més poderosa de la noblesa espanyola, afegiren a la seua llarga llista de senyorijs el ducat de Gandia, el comtat d'Oliva i els seus títols annexos, així com les seues possessions a Sardenya.¹ En aquest treball, tractarem sobre l'ascens d'aquesta família ducal que va prendre el títol d'aquella ciutat andalusa i que acumulà, amb el temps, un immens patrimoni en els diferents territoris de la monarquia hispànica, per mitjà de matrimonis, adquisicions i herències de títols pertanyents a diverses branques familiars, fins a la seua ruïna en el segle XIX.²

1. LA CIUTAT D'OSUNA

Osuna és avui una població de més de vint mil habitants, situada a vuitanta-cinc quilòmetres a l'est de Sevilla i capital de partit judicial. El seu centre històric conserva nombrosos testimonis d'un passat gloriós, associat en gran part a la seua condició de seu ducal: la Col·legiata i la Universitat que dominen el panorama de la ciutat, les diverses esglésies, els palaus i les cases pairals (*solariegas*) pertanyents a la gran i petita noblesa local.

1 Aquest article és traducció, amb algunes modificacions, d'"Il ducato di Osuna (Spagna)", del mateix autor, publicat en *Quaderni bolotanesi*, núm. 31, Bolotana (Sardenya), 2005, pp. 223-243. Entre les modificacions figura la inclusió de diversos punts referents al ducat de Gandia i el comtat d'Oliva i el trasllat a un apèndix final de la informació referent a les possessions sardes (Estats sards d'Oliva, ducat de Mandas i marquesat de Terranova).

2 Per a les citacions bibliogràfiques s'ha utilitzat, en la majoria dels casos, la representació bàsica que inclou, entre parèntesi i separats amb una coma, els elements següents: el primer cognom de l'autor (o autors), l'any de publicació i les pàgines. Si el nom de l'autor ix en el text, ha estat suprimit dins del parèntesi. Una informació més detallada sobre les obres consultades es pot trobar en la bibliografia al final de l'article.

Avui l'economia del municipi es basa en els sectors tradicionals comuns a tantes ciutats andaluses (bestiar, cereals, oli, vi...) i en modernes indústries alimentàries i químiques. Tenen una certa importància les activitats artesanals com el *cordobán*, cuir artísticament elaborat segons la tradició d'origen àrab. Actualment registra un desenvolupament creixent de l'activitat turística, gràcies al notable interès històric del nucli antic.

Osuna té els seus orígens en l'antiga Urso,³ existent a l'època ibèrica i després romanitzada. Durant les guerres civils romanes va prendre partit per Pompeu, fins que fou conquerida per les tropes de César. Urso fou dotada, per a la seua regulació interna, de la *Lex Coloniae Genetivae Iuliae*, escrita en taules de bronze, algunes dels quals foren retrobades en el segle XIX. Sembla haver estat un centre important durant l'època romana, ja que gaudia del dret a encunyar moneda, com ho demostren les nombroses peces trobades.

Del període de domini àrab data la Torre del Agua (s. XII), actualment seu del Museu Arqueològic. Al costat es troba la porta de Teba, sobre l'arc de la qual es va construir l'actual ajuntament.

En 1239 va ser conquistada per Ferran III el Sant, rei de Castella. El seu fill Alfons X la va lliurar a l'Orde Militar de Calatrava en 1264, com un bastió de frontera pròxim al regne moro de Granada.

2. ELS COMTES D'UREÑA

Cap a la meitat del segle XV, Pedro Girón, mestre de l'Orde de Calatrava, va adquirir dos conjunts de viles: un a Castella, que incloïa el senyoriu d'Ureña,⁴ i l'altre a Andalusia, que va constituir el nucli de l'estat d'Osuna. Les formes d'adquisició de les viles en aquest últim territori havien estat diverses: compra en el cas d'Olvera (1460) i Ortegícar (1462); permuta de Morón i El Arahal (1461) i donació reial d'Archidona, Osuna i Puebla de Cazalla (1464). En el seu testament, Pedro Girón va disposar que aquestes possessions

3 D'ací el gentilici aplicat als habitants d'Osuna (*ursaonenses*).

4 Ureña (actualment Urueña): petita localitat situada a cinquanta-cinc quilòmetres de Valladolid. El senyoriu establert sobre aquesta vila data del segle XII, i al segle XV va ser elevada a comtat, essent el seu primer titular Alonso Téllez-Girón, fill de Pedro Girón.

constituïren un *mayorazgo*, institució de la qual parlarem més endavant, i d'aquesta forma serien heretades pels seus descendents.

Donat que la seua descendència era considerada il·legítima, a causa de la condició religiosa del mestre de Calatrava, Girón va haver d'obtenir una llicència reial per a poder testar a favor dels seus fills, cosa que va resultar fàcil gràcies al poder i el prestigi de què gaudia, i pels serveis prestats i la fidelitat a la Corona. El mateix prestigi i poder l'ajudaren també a aconseguir la llicència papal i la legitimació dels seus fills.

El seu primogènit Alonso Téllez-Girón va obtenir la investidura de primer comte d'Ureña. Mort poc temps després, el títol i les possessions van passar al seu germà Juan Téllez-Girón. Els senyors d'Osuna van ser coneguts, doncs, com comtes d'Ureña fins a la institució del ducat d'Osuna en 1562.

3. EL DESENVOLUPAMENT URBÀ D'OSUNA

Ja abans de la creació del títol ducal, la vila d'Osuna va experimentar un gran desenvolupament urbà i fou dotada amb diverses construccions religioses i civils que testimonien el seu esplendor com a seu de l'estat senyorial.

De l'època de Juan Téllez-Girón, quart comte d'Ureña, daten els dos edificis que van esdevenir emblemàtics per a Osuna: la Col·legiata i la Universitat, ambdues situades sobre el turó que domina la ciutat, prop de les ruïnes de l'antic castell. La Col·legiata renaixentista de l'Assumpció, fundada en 1535, inclou diverses obres de Josep de Ribera (conegut a Itàlia com *Lo Spagnoletto*) i d'altres pintors famosos. Adjunt a la Col·legiata es troba el Panteó dels Ducs d'Osuna i la capella subterrània del Sant Sepulcre.

La Universitat d'Osuna va ser fundada pel comte en 1548, amb l'objectiu de contrarestar les tesis herètiques dels doctors d'Oxford i la reforma d'Enric VIII a Anglaterra. Constava de quatre facultats: Teologia, Cànon i Lleis, Medicina i Arts, i va durar fins a 1824. Ha estat reoberta en 1993. L'edifici és de forma rectangular, amb torres en els cantons, i d'estil renaixentista. Els senyors (més tard ducs) d'Osuna exercien el patronat sobre la universitat i tenien, per tant, la facultat d'intervenir en la creació o modificació dels seus estatuts, en el nomenament dels professors (pagats pel duc) i en l'admissió d'estudiants.

Col·legiata d'Osuna.

Universitat d'Osuna.

També daten del segle XVI diversos edificis religiosos, entre ells les esglésies de Santa Clara, Santa Caterina, Sant Doménec, Nostra Senyora de la Consolació, Nostra Senyora de la Victòria i Nostra Senyora del Carme (adossada a la universitat); els convents

de l'Encarnació, de la Concepció i de Sant Pere. El convent dels Agustins es convertí en 1548 en l'església de Nostra Senyora de l'Esperança (avui Sant Agustí). L'antic convent de Sant Francesc (també anomenat convent de Mare de Déu d'Osuna) va servir com a casa d'estudi depenent de la universitat; de l'antic edifici només queda el claustre, utilitzat encara avui com a mercat d'abastaments.

Al segle XVII es va construir el convent del Carme, l'església de la Mercè i l'església barroca de San Carlos el Real, pertanyent a l'antic col·legi dels Jesuïtes. Entre els edificis del segle XVIII destaquen el convent de l'Esperit Sant; els palaus de Cepeda (avui seu dels Jutjats), de Govantes y Herdara i del marquès de la Gomera (ara restaurat i convertit en hotel). Al palau de la Cilla del Cabildo Colegial s'emmagatzemaven els delmes de blat pagats a l'Església. En aquest segle es va reformar l'antic Corral de Comèdies (que datava del segle XVI), l'edifici del qual es va convertir en la seu del Pósito Municipal, institució destinada a emmagatzemar el blat per a prestar-lo als agricultors per a la sembra. L'arc neoclàssic de la Pastora ocupa el lloc de l'antiga porta d'Écija.

En l'actual Plaza del Duque existia el palau, ja desaparegut, on residien els comtes d'Ureña i els ducs d'Osuna, amb els cellers, magatzems, horts, i altres annexos.⁵

4. LA CREACIÓ DEL DUCAT

El 5 de febrer de 1562, Felip II va concedir el títol de duc d'Osuna a Pedro Téllez-Girón (1537-1590), cinqué comte d'Ureña. Des d'aquest moment, la vila d'Osuna es va convertir oficialment en seu de la família. El títol ducal, per ser de categoria superior en l'escala nobiliària, va esdevenir la insígnia del llinatge. La seua possessió implicava, a l'època de Carles V, l'ingrés en la categoria dels Grans d'Espanya, el rang més alt de la noblesa, que eren anomenats "primos del Rey" i gaudien de diversos privilegis protocol·laris, com el de no llevar-se el barret en presència del monarca. Els Grans constituïen un cos compacte i un important grup de pressió

---

5 Agraïm a Rosario Moreno Ortega, de l'Asociación Turístico-Cultural Ossuna, per la informació que ens ha facilitat amablement.

destinat a acaparar els més alts càrrecs públics, polítics, militars i diplomàtics. El mateix Pedro va exercir els càrrecs d'ambaixador a Portugal i virrei de Nàpols, començant així l'absentisme dels titulars de la casa d'Osuna en l'administració dels seus estats.

Ben prompte, s'afegiren nous títols als de duc d'Osuna i comte d'Ureña. El fill de Pedro, Juan Téllez-Girón, segon duc d'Osuna, va esdevenir marquès de Peñafiel. Des d'aleshores, la família, posseïdora de tres estats (Osuna, Ureña i Peñafiel), tenia un títol per a cadascun d'ells, tots tres vinculats i transmesos a través de la institució del *mayorazgo*.⁶ Aquest, a diferència dels béns lliures, consistia en una forma de propietat vinculada amb l'objectiu de mantenir la integritat del patrimoni familiar, que no es podia vendre lliurement o hipotecar. No obstant això, es podia disposar lliurement dels seus fruits. Malgrat tot, des de 1580, a causa de la crisi de les economies nobiliàries, es va permetre el seu empenyorament o hipoteca en forma de censals.

El tercer duc, Pedro Téllez-Girón (1574-1624), conegut com *el Gran*, va ser famós en la seua joventut per la seua vida llibertina i turbulenta que li va valdre passar algun temps a la presó (Beladiez, 1996, 15-16; Blanca, 1996, 114). Però després es va distingir com a militar en les guerres de Flandes (1602-1608) i va ser guardonat amb el Toisó d'Or. Fou nomenat virrei de Sicília en 1610 i de Nàpols en 1615. Es va esforçar a mantenir el domini hispànic a Itàlia i creà, per a tal fi, una poderosa esquadra naval que es va enfrontar als pirates turcs i a la República de Venècia, derrotant la flota d'aquesta a Gravosa (1617). Fou destituït en 1620, acusat d'haver participat en la conjuració de Venècia, de l'intent d'apoderar-se del tron de Nàpols, i de dilapidar el patrimoni reial en benefici propi.⁷ En 1621, el

⁶ Igual que altres autors, considerem intraduïble el mot *mayorazgo*, ja que designa una institució castellana amb característiques peculiars. Els diccionaris catalans presenten mots amb un significat aproximat, com *primogenitura*, *heretatge* o *pubillatge*.

⁷ La denúncia de l'intent del duc d'Osuna d'ocupar Venècia amb l'ajuda de l'ambaixador marquès de Bedmar i del governador de Milà, marquès de Villafranca, fou presentada per la República de Venècia a la Cort de Felip III en 1618. Beladiez (1996, 103-165), al contrari del que han afirmat tants historiadors, prova la vertadera implicació de Pedro Téllez-Girón en la conspiració i descriu els preparatius fets per ell amb la connivència del mateix rei Felip III. El mateix autor, però, demostra la inconsistència de les altres dues acusacions

comte duc d'Olivares, *valido* de Felip IV, va ordenar l'arrest del duc d'Osuna, que va morir a la presó en 1624. Atienza (1987, 103) interpreta l'acció d'Olivares contra Téllez-Girón, com a part dels seus intents de bastir un monopoli polític, tendent a reduir el poder de l'aristocràcia i d'acabar amb les diferents faccions i les xarxes clientelars existents al voltant de la Corona.

Així i tot, els successors de Pedro van continuar ocupant càrrecs públics importants. El seu fill, el quart duc Juan Téllez-Girón i Enríquez de Ribera (1597-1656), fou virrei de Sicília del 1655 al 1656, any en què va morir a Palerm. El fill d'aquest, Gaspar Téllez-Girón i Sandoval (1625-1694), cinqué duc, obtingué, entre d'altres càrrecs, els de capità general de l'Armada de l'Oceà i virrei de Sicília (com son pare); va dirigir la guerra contra Portugal (1657-1664), i va ser nomenat virrei de Catalunya (1667) i governador del Milanesat (1670-1674). Després fou conseller d'Estat i de Flandes i president del Consell dels Ordes Militars. Igual que el seu avi, va caure en desgràcia, víctima del joc polític, després de ser acusat de corrupció, i empresonat al castell de Segòvia i després a Montánchez, d'on va aconseguir escapar; aleshores es va refugiar al convent del Carme, protegit pel dret d'asil. El procés judicial contra ell es va suspendre, però va perdre els seus càrrecs, els seus estats foren embargats i va haver de pagar una forta multa.

Pel seu matrimoni amb Felisa de Sandoval i Rojas Ursino, havia adquirit el marquesat de Belmonte i el ducat d'Uceda. Però Felisa va morir sense haver-li donat un hereu mascle, i els títols aportats per ella (el *mayorazgo* dels quals no implicava una successió masculina, contràriament al d'Osuna) passaren a la seua filla major, Isabel María.

El ducat d'Osuna i els títols annexos passaren a un fill fruit d'un segon matrimoni, Francisco María de Paula Téllez-Girón i Benavides, sisé duc (1678-1716), que va heretar de sa mare, Antonia de Benavides, els marquesats de Caracena i Frómista i el comtat de Pinto.

Durant la Guerra de Successió a la Corona hispànica, la noblesa andalusa, incloent-hi els Osuna, donà suport a la causa borbònica. Com a mostra d'agraïment, el nou rei Felip V va concedir al duc

---

contra el duc (malversació i pretensió de proclamar-se rei de Nàpols).

Francisco de Paula diversos càrrecs i li va confiar diverses missions: representant plenipotenciari d'Espanya per a la signatura del tractat de pau d'Utrecht en 1713, capità general del Mar Oceà, lloctinent reial a Andalusia, representant reial en la signatura de la pau entre Espanya i Portugal en 1715, etc.

Però, mentre per una part l'adveniment de la dinastia borbònica va afavorir el poder i els privilegis de la casa d'Osuna, per l'altra va significar el començament dels intents de limitar els privilegis històrics de què gaudia la noblesa en l'Exèrcit (necessitat d'una major professionalització) i en els òrgans de govern, confiats cada vegada més a buròcrates i tecnòcrates eficaços (Atienza, 1987, 61). D'altra banda, els nous sobirans van afavorir el procés d'incorporació dels dominis senyorials a la Corona, no amb la intenció de suprimir les jurisdiccions feudals, sinó com un mitjà d'obtenir més ingressos per al fisc reial. En 1707 Felip V va crear la Junta de Incorporación, a la qual es podien adreçar per via judicial les viles interessades. Encara que aquest organisme tingué una vida efímera (va ser dissolt en 1717), la seua creació significava el començament d'una sèrie d'intents, per part de la monarquia, de recuperar propietats, rendes o drets reials venuts o cedits en èpoques anteriors per la Corona als feudataris, els quals havien de presentar els documents per tal de justificar la seua "justa posesión".

Moltes viles van presentar plets, però en general, no van tenir èxit per diferents raons: les mateixes dificultats del procés (despeses excessives, lentitud, complicacions en els tràmits, etc.) que portaven els demandants a l'abandó de les causes i el millor assessorament legal de què disposaven els senyors feudals, unit a la gran influència que exercien els Osuna en la Cort reial, de manera que la seua situació no es va veure amenaçada fins al segle següent.

Mort Francisco de Paula sense hereus mascles, els títols de la casa d'Osuna van passar al seu germà José Téllez-Girón, seté duc (1685-1733). Aquest no va heretar, però, els títols aportats per sa mare, que van passar a la seua neboda María Lucía Dominga. Igual que el seu germà i els seus descendents, va ser especialment afavorit per la monarquia borbònica per la seua lleialtat, essent nomenat Tinent General, ambaixador extraordinari a França per al matrimoni del príncep Lluís, fill de Felip V; coronel del regiment de Guàrdia de Corps, cambrer major, gentilhome de la cambra del rei, etc.

El seu fill Pedro Zoilo Téllez-Girón y Guzmán, vuité duc (1728-

1787), va ocupar diversos càrrecs en l'Exèrcit i va ser ambaixador a Alemanya, Nàpols, Parma i Torí.

El nové duc, Pedro d'Alcántara Téllez-Girón y Pacheco (1756-1807), es va casar en 1771 amb María Josefa Alonso Pimentel, comtessa duquessa de Benavente, duquessa de Gandia, de Medina de Rioseco, de Béjar, d'Arcos, comtessa d'Oliva, i titular de molts altres senyoriis que es van incorporar al patrimoni de la família Osuna.

Entre aquestes possessions figuraven les heretades de la família Borja, ducs de Gandia.⁸ Comprenien, a més del ducat de Gandia pròpiament dit, el comtat d'Oliva, el marquesat de Llombai, les baronies de Vilallonga, Pego, Murla, Laguar, Orba, la Pobla del Duc i els senyoriis de la Vall de Cofrents i Vilamarxant. I a més, un conjunt de senyoriis a Sardenya (una part d'ells procedent dels comtes d'Oliva), dels quals ens ocuparem en l'apèndix final.

La casa d'Osuna, amb tan gran cúmul de títols (que encara es veuria incrementat en les dues generacions següents), es trobava situada en la cúspide de la noblesa espanyola. A més, el duc Pedro va ocupar alts càrrecs militars, com els de tinent general i director general del Suprem Consell de Guerra. Va ser nomenat primera veu de l'Estament Militar de Sardenya (càrrec que sembla que no va exercir mai), i més tard va ser ambaixador extraordinari a Viena.

Pedro Téllez-Girón i la seua muller eren famosos per la seua protecció als artistes. El mateix duc es va dedicar a la literatura i va ser membre de la Real Academia Española. La duquessa María Josefa ("la más encopetada dama de España y de mayor elegancia y rango", segons Antonio Marichalar) organitzava freqüents tertúlies sobre art i literatura, i féu construir a Madrid un luxós palau (El Capricho, situat al parc conegut com Alameda de Osuna), d'acord amb el gust neoclàssic francès, els salons del qual van ser decorats pel pintor Goya. Les exorbitants despeses realitzades pels Osuna per a fer ostentació del seu rang acceleraren, com veurem a continuació, la fallida de la hisenda familiar en el segle següent.⁹

---

8 En 1740 va morir a Madrid el duc de Gandia Lluís Ignasi de Borja i Centelles sense descendència. El ducat va passar a la seua germana Maria Anna, i després a un nebot d'aquesta, Francisco Alfonso Pimentel, duc de Benavente i pare de María Josefa.

9 Una altra prova (pòstuma) de l'ostentació, de què feia gala la duquessa de Benavente, va

5. LA DECADÈNCIA DEL DUCAT

La situació financera de la casa d'Osuna era de dèficit permanent, amb quantiosos deutes heretats i acumulats durant molts anys. Com indica Díaz Torrejón (1998, 63), el poder i el prestigi tan gran de què gaudien els Osuna no es corresponien amb la situació real de la hisenda ducal. I Atienza (1987, 73) assenyala que “una cosa era poseer bienes i otra gozar de liquidez”. Les causes de la secular crisi econòmica¹⁰ eren diverses: la pressió fiscal de la Corona (deguda bàsicament a les despeses militars), les despeses sump-tuoses dels mateixos senyors i la gran quantitat de despeses d'administració dels senyorius, que comprenien salaris, *situados* (pensions), prebendes i patronats diversos, unides a una administració sovint descurada dels seus estats. Encara que hi hagué períodes de recuperació, la crisi financera havia esdevingut estructural. El prestigi tan elevat de què gaudia la família a la cort borbònica exigia un “tren de vida” costós i l'ostentació d'una sumptuositat que, amb el temps, consumia cada vegada més les finances familiars i obligava a contreure deutes creixents. Aquests factors, juntament amb les reformes impulsades per les Corts de Cadis i els governs liberals del segle XIX, acceleraren la ruïna de la casa d'Osuna, fins a la bancarrota declarada en temps del duc Mariano, a finals del segle.

El desé duc d'Osuna, Francisco de Borja Bruno Téllez-Girón i Alfonso de Pimentel (1786-1820), a penes va heretar el títol de son pare mort en 1807, va conèixer l'ocupació francesa d'Espanya en 1808. Ferran VII, que mantenia una gran amistat amb el duc, va ser obligat a abdicar a Baiona i Napoleó va imposar com a nou rei d'Espanya el seu germà Josep Bonaparte. Al principi, el duc d'Osuna va acceptar la nova monarquia, de la qual va ser afavorit amb càrrecs i honors. Però la seua actitud va canviar immediatament després de la derrota francesa a Bailén, que va obligar el nou rei a abandonar

---

ser disposar en el seu testament la celebració de quatre mil misses en sufragi seu.

10 Un estudi del procés d'endeutament crònic de la casa d'Osuna es troba en Nozaleda i Ledesma (1996). D'altra banda, Atienza (1987, 339) assenyala que la gravetat del problema requerí que el patrimoni de la casa fos administrat per la Corona durant tot el segle XVII i part del XVIII, directament o a través d'administradors designats a l'efecte.

Madrid. Téllez-Girón va aprofitar la conjuntura per a renegar del seu bonapartisme. Deportat al sud de França, va aconseguir escapar i tornar a Espanya; i quan Madrid va ser reconquistada pels francesos, es va refugiar amb la seua família a Sevilla i després a Cadis.

Les seues possessions a l'Espanya ocupada pels francesos van ser confiscades en concepte d'indemnització per despeses de guerra, i el seu palau de l'Alameda a Madrid va servir com a residència del governador militar francès, general Auguste Belliard. Molts dels seus grans latifundis andalusos van ser dividits en parcel·les més petites per les autoritats franceses i arrendats en subhasta pública. Els Osuna perderen les seues immenses rendes i el seu patrimoni va quedar pràcticament reduït al no-res. Però això no va impedir que la família visquera de manera opulenta a Cadis, gràcies als ingressos procedents de les seues inversions en una companyia anglesa.

Mentrestant, a Cadis tenia lloc un procés polític que amb el temps amenaçaria la posició de privilegi de la noblesa. La ciutat havia esdevingut seu de la Regència, com a govern provisional, i de les Corts, com a Parlament dipositari de la sobirania nacional. La creixent efervescència de les idees liberals va portar a la promulgació del decret del 6 d'agost de 1811, mitjançant el qual les Corts abolen el règim senyorial. Però en el debat parlamentari havia sorgit la dicotomia entre els drets "jurisdiccionals" dels senyors —els que havien estat abolits— i els drets "territorials", que foren assimilats a la propietat privada de les terres, l'abolició de la qual no estava prevista.

Curiosament, el duc d'Osuna va aplaudir la reforma i en va fer un discurs laudatori, en contradicció amb la seua conducta posterior.¹¹

11 Díaz Torrejón (1998, 84-85) interpreta aquest acte com una demostració més de la personalitat voluble de Francisco Téllez-Girón: primer, partidari de Ferran VII; després, de Josep Bonaparte; més tard, de nou, borbònic fervent, i en el moment que estem tractant, tocat per la febre liberal, en contra dels seus propis interessos. El mateix autor considera les paraules d'aquell discurs ("Yo antes que Grande [de España] nací ciudadano [...]") com buides i efímeres, pròpies del seu esperit lleuger i canviant. L'opció política del duc contrasta amb les conviccions de sa mare, la duquessa vídua María Josefa Alonso Pimentel, fervent conservadora i partidària de l'absolutisme de l'Antic Règim. A pesar de les circumstàncies de la guerra i les difícils condicions de vida a Cadis, la duquessa continuava

En 1813, la família va poder tornar a Madrid i recuperar els béns perduts (encara que molts objectes de valor havien estat saquejats pels francesos). El duc, ja passat el fervor liberal mostrat en les Corts de Cadis, va ignorar les lleis promulgades i va començar a exigir els drets senyorials en els seus estats. Una de les moltes viles afectades fou Osuna, l'ajuntament de la qual va protestar pel caràcter il·legal de l'exigència. Les autoritats locals van recórrer a les Corts, que traslladaren la reclamació a la Comissió de Senyorius. El retorn de Ferran VII del seu exili a França,¹² l'abolició de la Constitució promulgada per les Corts en 1812 i el retorn a l'absolutisme paralitzaren moltes de les demandes interposades pels habitants dels antics senyorius.

Però, encara que Ferran VII havia derogat la Constitució, no havia fet el mateix amb el decret de 1811. La Corona havia assumit les antigues competències de govern de què gaudien els senyors, amb l'objectiu de reforçar el poder reial i una administració centralitzada. L'abolició dels drets jurisdiccionals significava per als feudataris la pèrdua de les seues prerrogatives polítiques (incloent-hi l'elecció d'autoritats municipals), a més dels monopolis i regalies derivades d'aquell tipus de domini.

En contrapartida, el mateix decret consagrava i legitimava el dret de propietat privada dels nobles sobre les seues terres. Els senyors conservaven les rendes derivades del domini eminent sobre la terra i, en particular, els drets sobre l'emfiteusi. Així, les antigues relacions entre senyors i vassalls es transformaven en relacions entre propietaris i camperols, assimilades a contractes "de particular a particular".

En molts casos, però, era difícil distingir entre els drets jurisdiccionals extingits i els derivats de la propietat de la terra. Aquesta ambigüitat va ser motiu de nombrosos plets promoguts pels llauradors, particularment en els feus valencians que els Osuna havien heretat dels ducs de Gandia.¹³ Mentre que a Andalusia les rendes

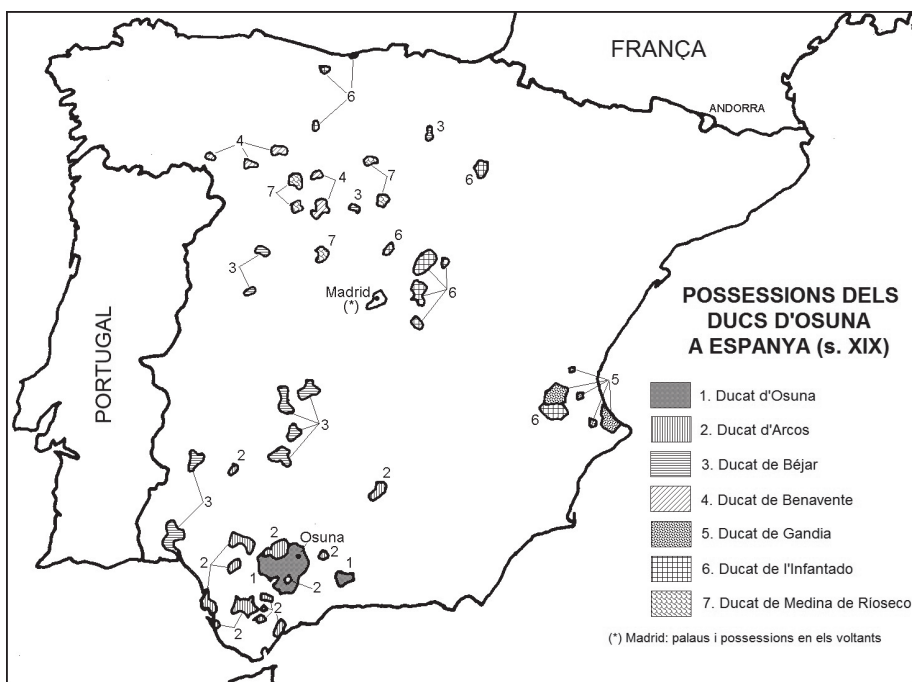
---

amb la vida de luxe i ostentació a què estava acostumada.

12 El mateix duc Francisco es va traslladar en 1814 a Saragossa per a reunir-se amb el rei i acompanyar-lo en la seua tornada a Madrid.

13 Per a una descripció més completa del procés de liquidació dels béns d'Osuna en

derivades de les funcions jurisdiccionals eren molt menys importants que les territorials, el cas de les possessions valencianes era molt diferent: gran part dels drets eren de caràcter jurisdiccional i, per tant, la seua pèrdua va ser molt més greu per als Osuna.

Tornant a aquesta família, Pedro d'Alcántara Téllez-Girón i Beaufort (1810-1844), fill de Francisco de Borja, esdevingué onzè duc d'Osuna i també va heretar els ducats de l'Infantado, Lerma, Santillana i Medina de Rioseco. El procés d'increment continuat dels títols de la casa d'Osuna havia arribat al punt culminant. El títol principal anava acompanyat dels del comte duc de Benavente, ducats de l'Infantado, Béjar, Plasencia, Mandas, Gandia, Monteacuto, Arcos, Medina de Rioseco, Pastrana, Lerma, Estremera i Francavila; comtats d'Ureña, Fontanar, Beaufort, Mayorga, Belalcázar, Bañares, Oliva, Osilo, Coghinas, Bailén, Casares, Saldaña, Villada, Real de

l'antic Regne de València, vegeu Morant (1978 i 1984). Un cas ben documentat (el de Miramar) és tractat per La Parra (2003, 247-277).

Manzanares i Lerma del Cid; marquesats de Terranova, Peñafiel, Gibraleón, Marghine, Llombai, Zahara, Santillana, Távora, Cenete, Almenara, Cea, Algecilla i Argüeso; vescomtats de Puebla de Alcocer; príncep d'Squillace,¹⁴ Anglona, Éboli i Mérito; baronies d'Alberic, Alcosser, Alàsquer, Gavarda, Aiora i Roca d'Anguitola. També ostentava el patronat de les col·legiades d'Osuna, Gandia, Pastrana, Lerma i Ampudia, a més de de posseir béns en moltes localitats en què no tenia jurisdicció. No és estrany, vista la quantitat de títols, que José Sánchez Biedma considerara el duc d'Osuna "gefe de nuestra nobleza contemporánea" en el seu *Nobiliario General de España* (1847), dedicat al duc Mariano, germà i hereu de Pedro.

El duc d'Osuna havia esdevingut el més gran propietari d'Espanya, essent les seues possessions més extenses que les de la Casa Reial. En aquell moment, les famílies d'Osuna, Medinaceli i Medina Sidonia, totes tres andaluses, ostentaven els títols més importants de tota la monarquia hispànica. Els dos primers junts acumulaven el vint-i-dos per cent de les rendes nobiliàries espanyoles (Atienza, 1987, 71).

Però, justament quan el cúmul de títols i possessions dels Osuna havia arribat al màxim, començà el període de pèrdues jurisdiccional i patrimonial, derivades de les lleis emeses pels governs liberals i de la mateixa situació financera de la família. Aquesta última es derivava, en part, de la primera: la pèrdua de rendes i les despeses degudes als nombrosos processos promoguts pels llauradors contribuïen a disminuir el patrimoni ducal.

El retorn dels liberals al poder en 1820 va donar un nou impuls a aquelles reclamacions, de manera que la Llei de 3 de maig de 1823 va establir que els senyors havien de demostrar, mitjançant documents, la legalitat dels seus drets de propietat.

El procés reivindicatiu va continuar després de la promulgació de la Llei de 26 d'agost de 1837 (mort ja Ferran VII), que semblava ser més favorable als senyors, en el sentit que la presentació de títols de propietat només obligava la noblesa jurisdiccional, que-

14 En aquesta llista hem restituit la forma italiana d'alguns topònims: Squillace (localitat de Calàbria) i Monteacuto, Coghinas i Marghine (a Sardenya), que figuren castellanitzats o alterats (Esquilache, Monteagudo, Coquinas i Marquini, respectivament) en la relació citada per Arciniega (2001, 12) i presa de Basilio Serafín CASTELLANOS, en Biblioteca Nacional, manuscrit 20.077, núm. 3 i 17.

dant-ne exempts els nobles posseïdors de terres, però mancats de jurisdicció. A més, mentre durava el procés judicial, els emfiteutes quedaven exempts del pagament de les rendes, a l'espera de la sentència dels tribunals.

El duc d'Osuna no aconseguí presentar en tots els casos els documents necessaris per a justificar els seus drets. En el cas del ducat de Gandia, els únics documents que el senyor tenia en el seu poder eren, d'una banda, els antics contractes d'alienació de drets reials obtinguts de la monarquia i, de l'altra, les cartes pobles concedides amb motiu de l'expulsió dels moriscos. La validesa d'aquestes últimes va ser qüestionada pels emfiteutes valencians, que van adduir que les terres abandonades pels expulsats no pertanyien legalment als senyors (Morant, 1984, 249-250). I els llauradors, organitzats en juntes, reclamaren el seu dret a no pagar les rendes. Ja en 1837 alguns pobles es veieren lliures del domini senyorial sense dificultat: aquest va ser el cas d'Oliva, la Font d'en Carròs, Potries, Rafeicofer, Pego, Murla i Cofrents. Però en altres llocs, com Ebo, Orba, Laguar, la Vall de Gallinera i Castelló de Rugat, els drets territorials del senyor van ser reconeguts i els emfiteutes van recórrer contra la sentència. A Vilamarxant, l'administrador va informar que "el vecindario resiste el pago [de les rendes] a mano armada" (Morant, 1984, 252).

L'abolició definitiva dels *mayorazgos* amb la Llei del 19 d'agost de 1841 havia eliminat la vinculació obligatòria dels béns i permetia la seua venda lliure i la possibilitat de donar-los en garantia per a obtenir nous préstecs. La mesura va significar per als Osuna, a curt termini, un alleujament per a les seues necessitats de liquiditat, però a la llarga va precipitar la seua ruïna.

6. LA FALLIDA DEFINITIVA

Després de la mort, sense fills, del duc Pedro d'Alcántara, el seu germà Mariano Téllez-Girón i Beaufort Spontin (1814-1882) va heretar el títol, convertint-se així en el dotzé duc d'Osuna.

Durant les guerres carlines, el duc es va posar al costat de la reina Isabel II contra els partidaris de Carles de Borbó i va ser nomenat tinent general el 1863. Fou senador en diverses ocasions i exercí d'ambaixador a Anglaterra, França i Rússia.

La seua dedicació als afers militars i polítics li va fer descuidar el seu patrimoni. Era conegut en particular per la seua prodigalitat, manifestada en festes sumptuoses, que va precipitar la fallida de la casa nobiliària. Foren cèlebres les luxoses festes organitzades durant la seua estada a Sant Petersburg (1856-1861), a les quals assistien els més alts representants de la noblesa russa i europea i, fins i tot, el mateix tsar. La seua fama de balafiador era tal que a Madrid era popular la frase “¡Ni que fuera Osuna!” quan algú feia una despesa excessiva.

El balanç financer de la família registrava un dèficit enorme i, en 1863, el duc va contraure un préstec hipotecari de noranta milions de reals. El que havia estat el major contribuent de l'Estat, amb propietats en vint províncies, va acabar totalment arruïnat i es va veure obligat a vendre terres, palaus, joies i obres d'art i a reduir el personal de servei per a fer front al pagament dels enormes deutes contrets i dels seus interessos.

A la mateixa ciutat d'Osuna, Mariano va haver de hipotecar 17.000 de les 23.000 “fanegas”¹⁵ que posseïa en el terme municipal (Parias, 1998, 49). Amb el temps, la major part d'aquests terrenys i d'altres situats en els municipis veïns va passar a mans d'una burgesia latifundista que esdevingué la nova classe dominant en el camp andalús.

Antonio Marichalar assenyala que, amb catorze grandeses d'Espanya, cinquanta-dos títols, quatre principats i la major fortuna existent a Espanya, “un Téllez-Girón hizo una inmensa pira y deslumbró a sus contemporáneos”.

El duc va morir sense descendència en el seu castell de Beauraing (Bèlgica), on havia passat els dos últims anys de la seua vida. Fou soterrat a Osuna, però a diferència dels seus predecessors (sepultats al panteó de la Col·legiata), la tomba de Mariano es troba en una capella lateral. La raó, segons conta Antonio Marichalar (1930, 273-74), fou que el sarcòfag era tan sumptuós que, després d'haver necessitat sis parelles de bous per a poder pujar-lo a l'església, no cabia per la porta d'entrada del panteó, i “por exceso de pompa no puede reposar Don Mariano con sus mayores”.

¹⁵ Aquesta mesura tradicional de superfície, variable segons les zones, equival en el cas d'Osuna a 6.666 metres quadrats.

El seu principal creditor, el Banco de Castilla, va vendre en subhasta pública els seus palaus i les propietats per a pagar deutes i interessos.¹⁶ Els nombrosos títols de què havia gaudit Mariano, després d'un llarg litigi en què intervingué la Corona espanyola, es van repartir entre diversos parents. El títol principal va passar al seu cosí Pedro de Alcántara Téllez-Girón i Fernández de Santillán, qui va esdevenir el tretzé duc d'Osuna. Però aquest títol era ja un pàlid reflex de l'esplendor d'aquella dinastia que havia ocupat durant tant de temps el cim de la noblesa espanyola, i segons paraules de Marichalar (1930, 159), "se consumió en su propio brillo".

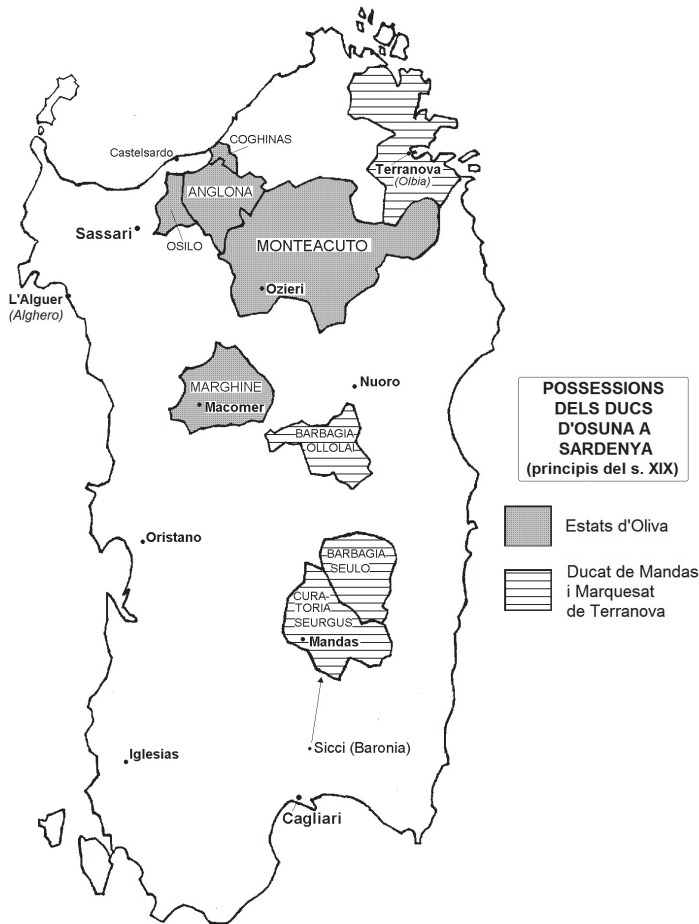
APÈNDIX

LES POSSESSIONS DELS DUCS D'OSUNA A SARDENYA

Com hem dit més amunt, entre les possessions que María Josefa Alonso Pimentel, comtessa duquessa de Benavente, va aportar a la casa d'Osuna pel seu matrimoni amb el nové duc, Pedro d'Alcántara Téllez-Girón y Pacheco, en 1771, figuraven dos conjunts de senyoriis situats a l'illa de Sardenya que la seua família havia heretat, anys abans, dels ducs de Gandia i dels ducs de Béjar. Per una banda, els coneguts com a Estats d'Oliva (Montagut, Anglona, Marghine, Osilo i Coghinas), que des de 1421 van pertànyer als Centelles, comtes d'Oliva, i després van ser heretats pels Borja, ducs de Gandia. D'altra banda, el ducat de Mandas, el marquesat de Terranova i la baronia de Sicci, heretats dels ducs de Béjar i que, segles abans (a partir del s. XIV), havien estat posseïts per una de les branques dels Carròs.¹⁷

16 Entre els palaus dels Osuna que passaren a altres mans, figuren, com és sabut, el dels Centelles d'Oliva i el dels Borja de Gandia. El primer fou desmantellat pels compradors, que obriren un carrer en el pati central. La venda posterior de peces arquitectòniques (sobretot a l'arquitecte danés E. Fischer) i l'enfonsament per abandó dels elements restants, consumarien la ruïna de l'edifici en les primeres dècades del segle XX. En canvi, el palau de Gandia tingué millor sort: la Companyia de Jesús el va adquirir i procedí, al llarg de molts anys, a la seua restauració.

17 Concretament, als descendents de Jaume Carròs i de Llúria, un dels fills de l'almirall Francesc Carròs i de Cruïlles. El senyoriu de Mandas fou atorgat en 1354 a Joan Carròs i de

Aquestes possessions, en conjunt, ocupaven el territori de més de cinquanta municipis actuals, aproximadament una cinquena part de Sardenya. La seua distribució era la següent:

1) Estats d'Oliva:

- **Ducat de Montagut (Monteacuto):** Ocier (Ozieri), Bantine, Pattada, Tula, Berchidda, Osidda, Nule, Alà, Oschiri, Ittireddu, Nughedu S. Nicolò, Buddusò.

Ruiffes (fill de Jaume) i al seu fill Joan Carròs d'Arborea la baronia de Terranova en 1420 (Sendra, 1998, 46).

- **Principat d'Anglona:** Nulvi, Bulzi, Perfugas, Martis, Sédini, Laerru, Chiaramonti.
- **Marquesat de Marghine:** Macomer, Borore, Bolotana, Bortigali, Silanus, Lei, Birori, Mulargia, Dualchi, Noragugume.
- **Comtat d'Osilo:** Osilo i Tergu.
- **Comtat de Coghinas:** la vila del mateix nom (avui desapareguda). Ocupava, més o menys, el territori dels actuals municipis de Valledoria i Santa Maria Coghinas.

2) Estats de Mandas i Terranova:

- **Ducat de Mandas,** dividit en tres departaments: Curatoria Seurgus (Mandas, Escalaplano, Gergei, Escolca, Serri, Villanovatulo, Orroli, Seurgus, Nurri, Donigala, Isili); Barbagia Seulo (Seulo, Esterzili, Sadali, Seui, Ussassai) i Barbagia Ollolai (Ovodda, Olzai, Lodine, Mamoiada, Ollolai, Fonni, Gavoi).
- **Marquesat de Terranova,** amb el port d'aquest nom (l'actual Olbia) i el territori circumdant.
- **Baronia de Sicci:** només l'aldea d'aquest nom (l'actual Sicci San Biagio, pertanyent al municipi de Dolianova).

Els Osuna havien adquirit aquestes possessions quan Sardenya ja es trobava sota el domini piemontés: la casa de Savoia havia adquirit la sobirania sobre l'illa en 1720, com a conseqüència de la Guerra de Successió espanyola. La Cort reial, resident a Torí, havia tolerat durant dècades el sistema feudal vigent a Sardenya, heretat dels dominis catalanoaragonés i espanyol i que els nous sobirans s'havien compromés a respectar en els tractats internacionals pels quals l'illa havia passat al seu poder. I les mesures reformistes, com les introduïdes pel ministre Bogino (que culminaren en 1771 amb la creació dels Consells Comunitaris, com a òrgans de representació directa dels vassalls davant la Corona), a més de ser tardanes, no posaven en perill el règim senyorial.

Els senyoriis sards dels Osuna, igual que a la resta de l'illa, conegueren les revoltes antifeudals que van esclatar a la fi del segle XVIII. Precisament, un natiu d'una vila pertanyent a aquests senyoriis (Ocier), Franciscu Ignaziu Mannu, fou l'autor de l'himne *Su patriotu Sardu a sos feudatarios*, també anomenat *La Marsellesa*

sarda, durant la revolta liderada per Giovanni Maria Angioy en 1795, després fracassada.

En 1820 fou promulgat l'*Editto delle Chiudende*, que permetia el tancament de terrenys de pasturatge que abans eren comunitaris i afavoria els interessos de la burgesia agrària i terratinent, en perjudici de la ramaderia. La mesura provocà la revolta dels pastors, sovint instigats pels mateixos nobles, que veien amenaçats els seus interessos per l'ascens de la burgesia.

Aquesta actitud dels feudataris va fer que la Corona pensara seriosament en l'abolició d'un règim que es considerava cada vegada més com el principal obstacle per al desenvolupament econòmic i social de Sardenya. La reforma va començar a concretar-se amb l'edicte reial de 1836, que abolia les jurisdiccions feudals. El govern piemontés, per a evitar conflictes amb els nobles i amb els governs austríac i espanyol (ja que la mesura era contrària al tractat de Londres de 1718, per la qual el regne de Sardenya havia passat als Savoia), va buscar una solució negociada amb indemnitzacions generoses, que al final van recaure sobre les espatles dels antics vassalls, ara ciutadans, en forma d'impostos.

Pel que fa a les possessions sardes dels Osuna, els Estats d'Oliiva, el ducat de Mandas i el marquesat de Terranova foren restituïts a la Corona, encara que el duc d'Osuna i els seus descendents podien conservar-ne els títols. Per a establir les indemnitzacions, es va crear una delegació reial per a determinar l'import dels drets feudals, que havia d'examinar les dades presentades pels senyors i les observacions presentades pels municipis.¹⁸ Bussa (1976, 17-32) examina el cas del marquesat del Marghine, i més concretament la localitat de Bolotana, en què l'informe de les autoritats municipals presentava xifres bastant inferiors a les exigides pel feudatari (15.630 lliures sardes enfront de 22.944, per un període de quinze anys). En general, la delegació va fer més cas als municipis, al·legant que en molts casos les exigències del senyor no estaven ben documentades o es tractava de prestacions suprimides amb l'abolició

18 Tiziana Moro (1996, 248-281) analitza els problemes que hagué de resoldre la monarquia dels Savoia per a l'abolició del feudalisme a Sardenya i els passos seguits per a la indemnització als feudataris.

de la jurisdicció feudal (p. e. llenya, presents, herba i palla per als cavalls del senyor, etc.).

Entre 1842 i 1843, els procuradors del duc d'Osuna, Cristoforo Terias i Pedro Porrúa Rosales, van negociar amb la corona savoiana el rescat de les possessions, obtenint per al duc una indemnització de 340.000 lliures sardes o el seu interès anual del cinc per cent (17.000 lliures), en el cas dels Estats d'Oliva, i una renda de 8.000 lliures pel rescat del ducat de Mandas, el marquès de Terranova i la baronia de Sicci.¹⁹

Amb aquest rescat acabaren les relacions dels Osuna amb Sardenya. Queda, però, l'immens llegat documental contingut en els arxius de la família. Milers de documents relacionats amb Sardenya, sobretot amb els Estats d'Oliva, però també amb el Ducat de Mandas i el marquesat de Terranova, romanen avui al Fondo Osuna de l'Archivo Histórico Nacional.²⁰ Una *Raccolta* o catàleg exhaustiu de documents microfilmats i digitalitzats, patrocinat per diverses institucions sardes, recull la documentació sobre el tema localitzada fins ara en diversos arxius espanyols i italians (Bussa, 2006).

---

19 V. ANGIUS, dins G. CASALIS, *Dizionario geografico storico-statistico-commerciale degli Stati di S.M. il Re di Sardegna*, vol. XIII, Torí, 1845, pp. 828-831.

20 Pel que fa als documents sards, el catàleg de Javierre (1957), encara que incomplet, presenta nombrosos documents relatius als estats d'Oliva, els estats de Mandas i Terranova i el marquesat de Quirra (que durant un temps va pertànyer als ducs de Gandia, però no va passar als Osuna).

BIBLIOGRAFIA

- ANGIUS, Vittorio, dins Goffredo CASALIS (1833-1854): *Dizionario geografico storico-statistico-commerciale degli Stati di S.M. il Re di Sardegna*, Gaetano Maspero librajó e G. Marzorati tipografo, Torí.
- ARCINIEGA GARCÍA, Luis (2001): *La Memòria del Ducat de Gandia i els seus títols annexos: redactada per Basilio Sebastián Castellanos per al duc d'Osuna (1851-1852)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- ATIENZA HERNÁNDEZ, Ignacio (1987): *Aristocracia, poder y riqueza en la España moderna: la casa de Osuna, siglos XV-XIX*, Siglo XXI de España, Madrid.
- (1998): “La memoria construida: Nobleza y genealogía de la Casa y la Villa de Osuna”, dins *Apuntes 2*, núm. 2, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 7-25.
- BELADIEZ NAVARRO, Emilio (1996): *El gran duque de Osuna: calavera, soldado, virrey, “un Girón”*, Prensa y Ediciones Iberoamericanas, Madrid.
- BLANCA CARLIER, José María (1996): “La Marina del Tercer Duque de Osuna”, dins *Apuntes 2*, núm. 1, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 111-134.
- BUSSA, Italo (1976): “L'accertamento delle prestazioni feudali a Bolotana al momento del riscatto dei feudi”, dins *Quaderni bolotanesi*, núm. 2, Edizioni Passato e Presente, Bolotana, pp. 17-35.
- (2006): “La documentazione sugli Stati Sardi di Oliva”, dins *Quaderni bolotanesi*, núm. 32, Edizioni Passato e Presente, Bolotana (Nuoro), pp. 215-277 [Traducció posterior: “La documentació sobre els Estats Sards d'Oliva”, dins *Cabdells*, núm. 6, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2009, pp. 9-81].
- DÍAZ TORREJÓN, Francisco Luis (1998): “La Casa Ducal de Osuna durante la Guerra de la Independencia (1808-1814)”, dins *Apuntes 2*, núm. 2, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 61-91.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Manuel (1994): *Documentación medieval del*

- Archivo Ducal de Osuna (1257-1528)*, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Manuel i Juan José IGLESIAS RODRÍGUEZ (coord.) (1995): *Osuna entre los tiempos medievales y modernos (siglos XIII-XVIII)*, Ayuntamiento de Osuna-Universidad de Sevilla, Osuna-Sevilla.
- JAVIERRE MUR, Aurea (1957): “Cerdeña en el Archivo de la Casa de Osuna”, dins *Archivo Storico Sardo*, xxv, fasc. 1-2, CEDAM, Padova, pp. 171-207.
- LA PARRA LÓPEZ, Santiago (2003): *Història de Miramar*, Ajuntament de Miramar, Miramar.
- MARICHALAR, Antonio (1930): *Riesgo y ventura del duque de Osuna: ensayo biográfico*, Espasa-Calpe, Madrid.
- MORANT DEUSA, Isabel (1978): *Economía y sociedad en un señorío del País Valenciano: el Ducado de Gandía (siglos XVIII-XIX)*, Instituto Duque Real Alfonso el Viejo, Gandia.
- (1984): *El declive del señorío: los dominios del Ducado de Gandía (1705-1837)*, Institución Alfonso el Magnánimo, València.
- MORO, Tiziana (1996): “Il riscatto dei feudi in Sardegna e la teoria del dominio diviso”, dins *Quaderni bolotanesi*, núm. 22, Edizioni Passato e Presente, Bolotana, pp. 248-281.
- NOZALEDA MATA, Manuel i Francisco LEDESMA GÁMEZ (1996): “La hacienda de la Casa de Osuna en el siglo XVI: historia de un mito”, dins *Apuntes 2*, núm. 1, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 93-110.
- PARIAS SÁINZ DE ROZAS, María (1998): “La realidad económica: la constante de la tierra y sus reformas en el siglo XIX”, dins *Apuntes 2*, núm. 2, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 27-59.
- SENDRA MOLIÓ, Josep (1998): *Els comtes d’Oliva a Sardenya*, Ajuntament d’Oliva, Servei de Publicacions, Oliva [Beca “Serafí de Centelles”, Associació Cultural Centelles i Riusech, 1996].
- (2005): “Il ducato di Osuna (Spagna)”, dins *Quaderni bolotanesi*, núm. 31, Edizioni Passato e Presente, Bolotana, pp. 223-243.